

Оксана Крижова

Рівненський міський суд Рівненської області

krighov@i.ua

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

© Крижова О., 2017

Аналізується тлумачення принципу верховенства права у рішеннях Європейського суду з прав людини. Розглядаються окремі елементи цього принципу як його невід'ємні частини та обов'язкові передумови, через які Європейський Суд з прав людини розкриває зміст верховенства права.

Ключові слова: верховенство права; принципи права; елементи верховенства права; Європейський Суд з прав людини.

Оксана Крижова

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ПРАКТИКЕ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

Анализируется толкование принципа верховенства права в решениях Европейского суда по правам человека. Рассматриваются отдельные элементы этого принципа как его неотъемлемые части и обязательные предпосылки, по которым Европейский Суд по правам человека раскрывает содержание верховенства права.

Ключевые слова: верховенство права; принципы права; элементы верховенства права; Европейский Суд по правам человека.

Oksana Kryzhova

Rivne City Court of Rivne region

THE RULE OF LAW IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

The article analyzes the interpretation of the rule of law in the practice of the European Court of Human Rights. The separate elements of this principle as its integral parts and mandatory prerequisites through which the European Court of Human Rights reveals the content of the rule of law was considered.

Key words: rule of law; principles of law; the elements of the rule of law; the European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Принцип верховенства права є провідним та пріоритетним у нормотворчості та правозастосуванні. Проте однозначне тлумачення поняття верховенства права відсутнє у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі у зв'язку з його всеохопним і одночасно індивідуалізованим характером, змістом та суттю. Поняття верховенства права є одним з ключових у преамбулі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що свідчить про визначальний характер цього принципу, який визнається усіма державами-учасницями цієї

конвенції як базова константа існування держави та суспільства. “Уряди держав-членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, сповнені рішучості, як уряди європейських держав, що є однодумцями і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права, зробити перші кроки для забезпечення колективного гарантування прав, проголошених у Загальній декларації” [1]. Європейський Суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) відіграє одну з провідних ролей в утвердженні принципу верховенства права на теренах сучасних європейських держав, здійснюючи тлумачення змісту цього принципу у своїх рішеннях.

Аналіз дослідження проблеми. Принцип верховенства права широко досліджувався у працях таких вітчизняних науковців, як: С. Головатого, А. Засця, М. Козюбри, А. Колодія, Л. Луця, Ю. Оборотова, О. Петришин, В. Погорілка, С. Погребняка, П. Рабіновича, О. Скрипнюка, В. Тація, Ю. Тодики, М. Цвіка, Ю. Шемшученка, С. Шевчука. Проте існує потреба у науковій розробці цілісної та системної стратегії впровадження цього принципу у правозастосовну практику, у зв’язку з чим детальнішого дослідження потребує висвітлення принципу верховенства права у рішеннях ЄСПЛ.

Мета роботи – проаналізувати принцип верховенства права у рішеннях ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Верховенство права у сучасному правовому світі, який продукує і сповідує демократичні цінності, зайняло належне йому пріоритетне місце. Його використовують і вкладають в основу нормотворчої діяльності законодавчі органи усіх розвинених демократичних держав. Цей принцип став найголовнішою складовою міжнародних правових актів, які розглядають права людини і основоположні свободи. Окремо необхідно сказати про важливість використання принципу верховенства права у процесі встановлення фактів порушень прав людини та їх відновлення судами.

Принцип верховенства права був сформований прибічниками теорії природного права у XVII–XIX ст., а сам термін, на думку дослідників, увів у юридичне поле англійський вчений і політичний діяч Д. Гаррінгтон у 1656 р. До того ж класичне обґрунтування цієї концепції описане у 1885 році професором школи права Оксфордського університету Альбертом Дайсі в роботі “Введення у дослідження права конституції”, у якій він вказав три основні складові, які виражають внутрішній “дух” принципу верховенства права та штовхають до виникнення цього поняття: а) заперечення свавільної влади; б) рівність перед законом; в) конституційне право, яке є наслідком прав особи, а не їх джерелом [2, с. 26].

Утім точний зміст принципу верховенства права досі не встановлений ні у теорії, ні у практиці. Однак принцип верховенства права доволі часто широко тлумачиться через виділення його окремих складових (“інтегральний” підхід), зокрема, через вісім таких елементів: 1) доступність закону (у тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним); 2) питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції; 3) рівність перед законом; 4) влада має здійснюватись у правомірний, справедливий та розумний спосіб; 5) права людини повинні бути захищені; 6) повинні бути забезпечені засоби для розв’язання спорів без надмірних матеріальних витрат чи надмірної тривалості; 7) суд має бути справедливим; 8) дотримання державою як її міжнародно-правових зобов’язань, так і тих, що зумовлені національним правом [3, с. 176]. Водночас включення усіх цих складових до змісту верховенства права виглядає доволі виправдано з погляду використання його у правосудді, зокрема, міжнародними інстанціями. Так, П. Рабінович відмічає, що на засадах “інтегрального” підходу до з’ясування сутності верховенства права побудоване і його розуміння Європейським Судом з прав людини, який, традиційно уникаючи вичерпного визначення цього терміно-поняття (як, до речі, й багатьох інших), постійно збагачує його зміст все новими “важливими елементами” [4, с. 11]. З нашої точки зору, в умовах сучасного динамічного світу саме такий підхід до визначення верховенства права з боку ЄСПЛ є найдоцільнішим і уможливує ефективно захищати та відновлювати права та свободи людини і громадянина на міжнародному рівні.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, підписана від імені України 9 листопада 1995 року, ратифікована згідно з Законом України від 17 липня 1997 року “Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції”, який набрав законної сили 03 серпня 1997 року [5]. Отже, наша держава доєдналася до цього основоположного документа, спрямованого на захист прав та свобод людини фактично через 50 років після його прийняття. Проте цей факт не повинен в жоден спосіб впливати на рівень дотримання положень конвенції в Україні, зокрема в частині реалізації принципу верховенства права.

Єдиним органом, який створений з метою забезпечення дотримання прав та свобод, визначених у Конвенції та в прийнятих протоколах до неї, є Європейський Суд з прав людини, який складається з такої кількості суддів, яка відповідає кількості держав-учасниць цього договору.

Забезпечення виконання рішень ЄСПЛ здійснюється на підставі ЗУ “Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини” від 23.02.2006 № 3477-IV [6]. Цим законом, зокрема, впроваджено використання рішень ЄСПЛ у судовій практиці України. Постанова Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо реалізації Закону України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини” від 31 травня 2006 р. № 784 затверджує Положення про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини [7]. Отже, українське законодавство передбачає механізм реалізації рішень ЄСПЛ, які, своєю чергою, містять важливі положення щодо розуміння принципу верховенства права та його ефективного застосування. Утім, як свідчить практика, застосування таких рішень в Україні залежить також і від інших факторів, серед яких можна назвати ефективність судової та виконавчої гілок влади загалом, а також рівень правової та політичної культури у державі. Аналіз принципу верховенства права у контексті рішень ЄСПЛ дасть змогу пришвидшити його впровадження у вітчизняну правозастосовну практику та підвищити рівень ефективності виконання цих рішень в Україні.

Отже, рішення ЄСПЛ, що є обов’язковими до виконання договірними сторонами, використовуються як джерело права та створюють привід для удосконалення внутрішнього законодавства країн-учасниць Конвенції. До того ж під час аналізу рішень Європейського Суду з прав людини, останній вказує на необхідність дотримання вимог якості внутрішнього закону та принципу юридичної визначеності, що є невід’ємними частинами верховенства права, його обов’язковими передумовами.

Так, у рішенні по справі “Полторацький проти України” від 29 квітня 2003 року, заява № 38812/97, п. 155 вказано, що насамперед Суд повинен розглянути, чи втручання було здійснене “відповідно до закону”. Цей вираз насамперед вимагає, щоб відповідний захід мав певну підставу у національному законодавстві; він також стосується якості відповідного законодавства і вимагає, щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, зможе передбачити його наслідки для себе. До того ж це законодавство повинно відповідати принципу верховенства права [8]. У подальшому ця теза була використана також у рішенні від 10 грудня 2009 року у справі “Михайлюк та Петров проти України”, заява № 11932/02.

Такий самий висновок був ширше описаний у рішенні по справі “Круслен проти Франції” від 24 квітня 1990 року, серія А, №176-А. У рішенні Суду по цій справі вказано, що передбачуваність закону, тобто зміст і характер застосовних заходів як одна з вимог, які включає у себе поняття “згідно з законом” створює певні проблеми у межах цієї справи. Як Суд зазначив у рішенні у справі Мелоуна від 2 серпня 1984 року, п. 2 ст. 8 Конвенції містить не просто зворотне посилання на національне право, але також стосується якості закону, вимагаючи його відповідності принципів верховенства права. Це означає, що у національному праві повинен існувати засіб правового захисту від свавільного втручання з боку державних органів у права, гарантовані п. 1... Небезпека свавілля є особливо очевидною, коли виконавча влада здійснює свої функції таємно... Без сумніву..., у такому особливому питанні, як перехоплення у засобах зв’язку повідомлень для цілей поліцейського розслідування або судового розслідування, вимоги Конвенції, особливо стосовно передбачуваності закону, не можуть бути такими самими, якими вони є, коли мета відповідного закону полягає у створенні певних обмежень стосовно дій осіб. Зокрема, вимога передбачуваності

не може означати, що особа повинна мати змогу передбачити, коли органи влади можуть перехопити її повідомлення, для того, щоб у відповідний спосіб скоригувати свої дії. З іншого боку, закон повинен містити доволі зрозумілі й чіткі формулювання, які давали б громадянам належне уявлення стосовно обставин та умов, за якими державні органи уповноважені вдаватися до цього таємного і потенційно небезпечного втручання у право на повагу до приватного життя та кореспонденції [9].

Розглядаючи це рішення ЄСПЛ, ми дійшли висновку, що вимога передбачуваності закону як один із елементів якості внутрішнього закону держави справді має надзвичайно важливе значення, що підтверджується подальшим аналізом цього рішення. Так, у рішенні від 25 березня 1983 року у справі Сільвера та інших Суд встановив, що закон, який надає дискреційне право, повинен визначати межі здійснення такого права, хоча докладні правила та умови повинні міститися у нормах субстантивного права. Точність формулювань, яка у зв'язку з цим вимагається від "закону", залежатиме від конкретної ситуації... Оскільки практичні заходи таємного стеження за повідомленнями через засоби зв'язку не підлягають перевірці з боку осіб, яких вони стосуються, чи широкого загалу, надання законом виконавчій владі – чи судді – нічим не обмеженого дискреційного права суперечило б принципіві верховенства права. Отже, закон повинен доволі чітко визначати межі будь-яких таких повноважень, наданих компетентним органам, а також спосіб їх застосування..., щоб забезпечувати належний захист особистості від свавільного втручання. Отже, за висновками суду, у демократичному суспільстві в умовах верховенства права громадяни мають право на мінімальний рівень захисту.

Принцип юридичної визначеності ґрунтовно описаний у рішенні по справі "Христов проти України" від 19 лютого 2009 року, де зазначено, що Суд повторює, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції, потрібно тлумачити у контексті преамбули Конвенції, яка, зокрема, проголошує верховенство права як складову частину спільної спадщини договірних держав. Одним з основоположних аспектів верховенства права є принцип юридичної визначеності, згідно з яким у разі остаточного вирішення спору судами їхнє рішення, що набрало законної сили, не може ставитися під сумнів. Принцип юридичної визначеності вимагає поваги до принципу *res iudicata* (див. там же, п. 62), тобто поваги до остаточного рішення суду. Згідно з цим принципом, жодна сторона не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового до виконання рішення суду лише з однією метою – домогтися повторного розгляду та винесення нового рішення у справі. Повноваження судів вищого рівня з перегляду мають здійснюватися для виправлення судових помилок і недоліків, а не для нового розгляду справи. Таку контрольну функцію не треба розглядати як замасковане оскарження, і сама лише ймовірність існування двох думок стосовно предмета спору не може бути підставою для нового розгляду справи. Відхід від цього принципу можливий лише тоді, коли цього вимагають відповідні вагомі й непереборні обставини [10].

Також у контексті аналізу принципу верховенства права у практиці ЄСПЛ варто згадати рішення у таких справах, як, наприклад, "Совтрансавто-Холдинг проти України", де Суд констатує порушення права заявника на справедливий і відкритий розгляд незалежним судом у світлі принципу верховенства права, "Горнсбі проти Греції", а також "Брумареску проти Румунії".

Отже, ЄСПЛ у своїх рішеннях визначає доволі чіткі та конкретні шляхи забезпечення панування верховенства права у державі за допомогою виділення окремих елементів принципу верховенства права. У такий спосіб проблематика гарантування принципу верховенства права лежить насамперед у площині позитивного права і прямо залежить від якості чинного у державі законодавства. Воно повинно бути доступним людині, яка, своєю чергою, зможе передбачити наслідки його застосування для себе, а також зміст і характер тих заходів, які можуть бути застосовані до неї. Тобто дискреційність визначених у законодавстві повноважень, а також спосіб їх застосування повинні бути максимально чітко сформульовані і зрозумілі, що давало б людині належне уявлення щодо обставин та умов, за якими державні органи уповноважені вдаватися до тих чи інших рішень та забезпечувати належний захист особистості від свавільного втручання. Із рішень ЄСПЛ вбачається, що закон, який надає дискреційне право, повинен визначати межі

здійснення такого права. Європейським співтовариством виключається можливість наявності неписаних повноважень у державних органах.

Варто зауважити, що в українському процесуальному праві на протипагу європейській правовій доктрині та практиці існує доволі вузьке понятійне відтворення принципу верховенства права, що відповідно негативно відображається на перспективах запровадження його у правозастосовну діяльність. Так, п. 1 ч. 1 ст. 7, ч. 1 ст. 8 КПК України, імперативно зазначає, що кримінальне провадження здійснюється з дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Таке розуміння верховенства права є не досить конкретним. До того ж у ч. 2 ст. 8 цього Кодексу зазначається, що принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського Суду з прав людини. Своєю чергою, п. 1 ч. 1 ст. 7, ч. 1–2 ст. 8 КАС України прямо вказують суду, що останній при вирішенні справи керується принципом верховенства права, при цьому дослівно повторюючи відповідні положення КПК України.

До того ж у ЦПК України окремої статті принципу верховенства права не зазначено, що не означає його малозначущості для цивільного процесу. Очевидно, це зумовлено повною і безумовною рівністю сторін у цивільному праві, диспозитивним методом правового регулювання, а також тим, що на відміну від адміністративного процесу, де на відповідача – суб'єкта владних повноважень покладається обов'язок доказування законності свого рішення, дії чи бездіяльності, у цивільному процесі позивач і відповідач мають рівні права. У той самий час принцип верховенства права прописаний у ст. 5 Господарського кодексу України, де вказано, що конституційні основи правового господарського порядку в Україні становлять, зокрема, визнання і дії в Україні принципу верховенства права.

Висновки. Рішення ЄСПЛ не просто повинні безумовно і у повному обсязі виконуватись на території України як держави, що підписала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Вони повинні стати реальним джерелом права у нашій країні та безпосередньо впливати на перебудову та зміцнення її правової системи. Важливу роль у цьому процесі відіграє саме правова доктрина, яка за допомогою аналізування рішень ЄСПЛ сприяє визначенню основних напрямів зміцнення панування верховенства права у державі, впровадженню і удосконаленню кожного окремого елемента цього принципу та усіх їх у сукупності.

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004. 2. Шилінгов В. Верховенство права – основоположний принцип правової системи демократичного суспільства // Часопис Київського університету права. – К., 2009. – № 2. – С. 26–29. 3. Верховенство права (доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року) / Право України. – №10. – 2011. – С. 168–184. 4. Рабінович П. Верховенство права: сучасні вітчизняні підходи до інтерпретації / П. Рабінович, О. Луців // Вісник академії правових наук України. – 2012. – № 2. – С. 3–16. 5. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Закон України від 17 липня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263. 6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України, 2006. – № 30. – Ст. 260. 7. Про заходи щодо реалізації Закону України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 31 трав. 2006 р. № 784. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-p>. 8. Рішення Європейського суду з прав людини, справа “Полторацький проти України”: від 29 квітня. 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_838 9. Рішення Європейського суду з прав людини, справа “Круслен проти Франції”: від 24 квітня. 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=432>. 10. Рішення Європейського суду з прав людини, справа “Христов проти України”: від 19 лютого 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/974_443. 11. Кримінальний процесуальний кодекс України // *Голос України*. – 2012 – № 90–91. 12. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 2005. – № 35–36, 37. 13. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 2003. – № 18–22.

REFERENCES

1. *Konventsiya pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950: [European Convention on Human Rights on 04.11.1950]*. Available at: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 2. Shylinhov V. *Verkhovenstvo prava – osnovopolozhnyu pryntsyv pravovoyi systemy demokratychnoho suspil'stva [The rule of law – the basic principle of the legal system of a democratic society]* Chasopys Kyivskoho universytetu prava. Kiev., 2009. No 2. pp. 26–29. 3. *Verkhovenstvo prava (dopovid', skhvalena Venetsiys'koyu Komisiyeyu na 86-mu plenarnomu zasidanni 25–26 bereznya 2011 roku) [The rule of law (report, endorsed by the Venice Commission at the 86th plenary meeting of 25-26 March 2011)]* Pravo Ukrayiny. No 10. 2011r. pp. 168–184. 4. Rabinovych P. *Verkhovenstvo prava: suchasni vitchyznyani pidkhody do interpretatsiyi [Rule of law: modern domestic approaches to interpretation]*. P. Rabinovych, O. Lutsiv. *Visnyk akademiyi pravovykh nauk Ukrayiny*. 2012. No 2. pp. 3–16. 5. *Pro ratyfikatsiyu Konventsiyi pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod: Zakon Ukrayiny vid 17 lypnya 1997 roku [On ratification of the European Convention on Human Rights: Law of Ukraine on July 17, 1997]*. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 1997. No 40. St. 263. 6. *Pro vykonannya rishen' ta zastosuvannya praktyky Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny: Zakon Ukrayiny vid 23.02.2006 No 3477-IV [On the enforcement and application of the European Court of Human Rights: Law of Ukraine from 23.02.2006 number 3477-IV]*. *Verkhovna Rada Ukrayiny. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*, 2006. No 30. St. 260. 7. *Pro zakhody shchodo realizatsiyi Zakonu Ukrayiny “Pro vykonannya rishen' ta zastosuvannya praktyky Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny”*: postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 31 trav. 2006 r. No 784. Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-p>. 8. *Rishennya Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny, sprava “Poltorats'kyu proty Ukrayiny”*: vid 29 kvitnya. 2003 r. Available at: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_838 9. *Rishennya Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny, sprava “Kruslen proty Frantsiyi”*: vid 24 kvitnya. 1990 r. Available at: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=432>. 10. *Rishennya Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny, sprava “Khrystov proty Ukrayiny”*: vid 19 lyutoho 2009 r. Available at: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/974_443. 11. *Kryminal'nyu protsesual'nyu kodeks Ukrayiny [Кримінальний процесуальний кодекс України]*. *Holos Ukrayiny*. 2012. No 90-91. 12. *Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrayiny vid 06.07.2005 r. [Administrative Code of Ukraine of 06.07.2005 p.]*. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2005. No 35–36, 37. 13. *Hospodars'kyu kodeks Ukrayiny vid 16 sichnya 2003 r. [Economic Code of Ukraine on January 16, 2003]*. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2003. No 18–22.

Дата надходження: 9.04.2017 р.